

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Стаття окреслює методологічну базу дослідження професійної відповідальності особистості. Розкрита сутність наукових теорій та підходів щодо зазначеної проблеми. Подані відмінності та зазначені границі між поняттями, що розкривають сутність дослідження професійної відповідальності особистості.

Ключові слова: міра відповідальності, професійна відповідальність, «кількість» відповідальності, дифузія відповідальності, покладання відповідальності, професійно відповідальне відношення.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку українського державотворення наше суспільство переживає складний та відповідальний етап, пов'язаний з перебудовою всіх сторін суспільного життя. У цих умовах підвищення ролі людського фактора в економічному та соціальному житті країни зумовлює посилення уваги до професійно важливих якостей особистості. Одним із провідних серед них є професійна відповідальність.

Питання про відповідальність відносин людини до своєї праці, до своїх буттєвих, соціальних, громадських обов'язків ніколи не знімалося з розгляду для нашого суспільства. Неминучим наслідком розвитку науки і техніки є відповідальність особистості за раціональне використання природних ресурсів, за соціальні наслідки наукових відкриттів і природних експериментів.

Аналіз останніх досліджень. Проблему відповідальності у сфері професійної направленості особистості розробляли Т.Ю.Базаров, В.А. Бодров, С.В. Биков, А.Л. Журавльов, А.В. Карпов, Р.Л. Кричевський, Ю.П. Платонов, А.Л. Свенцицький і ін.

Професійну відповідальність з точки зору активної життєвої позиції, самопізнання та саморозвитку розглядають К.А. Абульханова-Славська, А.Г. Асмолов, А.В. Брушлінський, В.В. Давидов, В.В. Знаков, И.С. Кон, Б.Д. Паригін, В.А. Петровський, В.И. Слободчиков, С.Л. Рубінштейн і ін.

Наукові праці вітчизняних та зарубіжних авторів (К.А. Абульханова-Славська, С.В. Биков, Л.И. Дементій, Б.Ф. Ломов, С.Л. Рубінштейн) направлені на дослідження відповідальності, як якості суб'єкта життєдіяльності.

Проблема відповідальності з точки зору самоактуалізації та самореалізації особистості розглядалась такими авторами: (Б.С. Братусь, Ф.Е. Василюк, Д.А. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, Дж. Бюдженаль, К.Гольдштейн, А. Маслоу, Р. Мей, Ф. Перлз, К. Роджерс, Е. Фромм, К. Хорні, Э. Шостром, і ін.

Недостатньо вивченими на сьогоднішній день залишаються питання, що стосуються:

- розширення наукових уявлень про детермінанти і фактори професійної успішності особистості;
- теоретичного обґрунтування поняття «професійна відповідальність», його змістових патернів і феноменологічних характеристик;
- складових та рівнів професійної відповідальності особистості.

Мета дослідження: здійснити теоретичний аналіз наукових підходів та концепцій професійної відповідальності особистості.

Завдання дослідження:

1. Обґрунтувати сучасні наукові теорії та підходи дослідження професійної відповідальності особистості.
2. Окреслити сутність міри відповідальності у професійній діяльності суб'єкта.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У розширеному філософсько-психологічному трактуванні поняття відповідальності характеризує ставлення особистості до суспільства, в якому реалізуються пред'явлені до неї вимоги в тій мірі, в якій це відповідає її обов'язку. Якщо обов'язок особистості полягає в тому, щоб усвідомити і застосувати до конкретного становища певні вимоги (моральні, професійні та інші), то відповідальність визначає, якою мірою ця задача нею виконується. Таким чином, відповідальність особистості характеризує відповідність її моральної діяльності (обов'язку), що розглядається з точки зору можливостей і обмежень.

У вітчизняній та зарубіжній психології сформувалися різні підходи до дослідження відповідальності. У них вивчаються такі проблеми, як: співвідношення свободи і відповідальності; диференціація соціальної та особистісної відповідальності; відповідальність як моральна категорія; співвідношення внутрішнього і зовнішнього у відповідальності особистості; відповідальність з позицій каузальної атрибуції; розвиток і виховання відповідальності.

Проблема професійної відповідальності особистості в сучасних психологічних дослідженнях займає самостійне місце. Її вивченню присвячені численні роботи В.А. Бодрова і А.Г. Луценко, Л.І. Діментій [2, с.34]. Вони розглядають професійну відповідальність як властивість особистості, що відображає ставлення суб'єкта праці до її змісту і результатів, до інших суб'єктів і до себе в процесі праці. Характер цього відношення обумовлюється необхідністю чіткого і повного виконання (дотримання) професійних вимог, а

також готовністю фахівця надати звіт про отримані результати. Ряд проведених авторами досліджень (В.А. Бодров, А.Г. Луценко) присвячених операціоналізації поняття професійної відповідальності, виявлення її структури [3, с.12].

А.Г. Луценко в ході факторно-аналітичного дослідження уявлень фахівців різних спеціальностей про зміст і структуру поняття «професійна відповідальність» визначив тезаурус відповідних психологічних якостей, об'єднаних у групи. Перша група включила характеристики, що відображають ставлення особистості до праці (працьовитість, сумлінність, активність та ін.), колективу (доброта, чуйність, вимогливість, тактовність, обов'язковість, принциповість тощо), до самої себе в процесі діяльності (самокритичність, впевненість, самоконтроль, охайність та ін.) Друга об'єднала риси характеру: моральні (чесність, обов'язковість, порядність, справедливість і т.д.), вольові (наполегливість, рішучість, винахідливість та ін.), емоційні (спокій, сміливість, стійкість, тривожність та ін) якості.

Проблема відповідальності особистості в діяльності отримала розвиток в роботах Л.І. Дементій. Вона визначає професійну відповідальність особистості як гарантування та збереження нею певного рівня і якості діяльності протягом заданого часу, незважаючи на непередбачені труднощі. Феномен відповідальності виступає характеристикою суб'єкта діяльності, що виявляється у виборі належного і виконуваного, підкреслюючи, тим самим, його активну особистісну позицію. Виділені поведінкові характеристики, що об'єднані у дві групи: перша - це якості, які пов'язані з особливостями та змістом діяльності, готовністю фахівця до її виконання (забезпечення умов і засобів діяльності), друга - стійкі, незалежні від діяльності якості особистості (добровільність, самостійність, готовність йти на ризик) [1, с.123].

Вивченню відповідальності у трудовій діяльності, як особливої форми контролю за поведінкою й успішністю працівника на виробництві, приділено увагу в роботах К. Муздибаєва [3, с.45]. Відповідальність в діяльності пов'язана, насамперед, з виконанням фахівцем своїх рольових (професійних, посадових) обов'язків. Саме вони складають нормативний контекст, на тлі якого оцінюється його реальна відповідальність.

Особливу зацікавленість представляють погляди на відповідальність К.А.Абульханової-Славської, в рамках яких ми знаходимо змістовні теоретичні ідеї, що стосуються проблеми міри відповідальності. Виходячи з визначення відповідальності, яке розуміється К.А. Абульхановою-Славською як форма добровільного прийняття необхідності, вона висуває тезу, що здійснення цієї необхідності відбувається в межах і формах, визначених самим суб'єктом. Принципово важливим є положення про те, що суб'єкт, розглядаючи себе відповідальною особою, сам визначає міру своєї відповідальності [7, с.209].

Особливо цінними є результати дослідження К.А. Абульханової-Славської, що присвячені виявленню міри і характеру відповідальності випробовуваних в умовах експерименту. В результаті серії експериментальних процедур вона отримала дані про існуючі відмінності між випадками відповідальності, прийнятої в силу внутрішньої і в силу зовнішньої необхідності. На підставі цих вищезазначених даних автор прийшла до важливого висновку про те, що перший випадок виявив відповідальність як стійку якість особистості, як несвідому готовність людини до відповідальної поведінки, постійне розуміння себе відповідальною особою, другий же пов'язаний з прийняттям відповідальності через усвідомлення ззовні. Таким чином, найважливішим методологічним підґрунтям для розуміння міри відповідальності особистості є положення про те, що відповідальність може бути стійкою якістю особистості, а може бути просто відповідальним способом здійснення будь-якої діяльності, тобто окремим вчинком [3, с.15].

М.В. Муконіна розробила теоретичну модель професійно відповідального ставлення особистості. Її центральним поняттям стала категорія психологічного відношення, яке являє собою цілісну систему індивідуальних, вибіркового, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності [цит. за 6, с.34].

Рівень вираженості та інтенсивність прояву психічних явищ (у тому числі, психологічного відношення) відповідає певній мірі їх розвитку. Дане положення лягло в основу розробки рівневої будови професійно відповідального ставлення.

Таким чином, під професійно відповідальним відношенням розуміється у різному ступені усвідомлюване, оціночне (різної модальності) і характеризується різним ступенем поведінкової готовності ставлення особистості до виконання професійних обов'язків.

Найбільш перспективною в плані подальшої розробки на сьогоднішній день видається позиція Л.І. Дементій, що зводиться до того, що не існує абсолютно (тобто завжди, за будь-яких обставин) відповідальних або абсолютно безвідповідальних людей. Для кожної конкретної особистості існує певний набір життєвих ситуацій, в яких вона проявляє відповідальність у тій чи іншій мірі. Крім того, Л.І. Дементій були виділені параметри відповідальності, прояв яких може бути повним або частковим. Отже, можна говорити про відповідальність особистості в окремих її проявах, тобто розглядати відповідальність як особливість організації діяльності або як властивість особистості [1, с.87].

На підставі вищесказаного, Л.І. Дементій приходить до ідеї про те, що відповідальність не є універсально спільною для всіх людей якістю, її параметри в різній мірі і в різних зв'язках представлені у різних людей, тобто вона носить типологічний характер. У зв'язку з цим Дементій було виділено п'ять типів відповідальності. Одним з найбільш цінних в рамках дослідження міри відповідальності особистості є аналіз виділених типів відповідальності щодо того, чи виступає така якість особистості способом здійснення діяльності. В результаті дослідження був зроблений висновок про те, що форма відповідальності як стійкої

особистісної характеристики властива тільки особистостям оптимального типу. Особистості ж інших типів реалізують, як правило, ситуативну відповідальність, тому в даному випадку особливого значення набувають ситуації, в яких має реалізуватися відповідальна поведінка. Таким чином, найважливішим методологічним підґрунтям для дослідження міри відповідальності є те, що відповідальність, яка є глибинною особистісною характеристикою, виявляється практично у всіх життєвих ситуаціях. В тих же випадках, коли мова йде про її ситуативні прояви, необхідно визначити спектр ситуацій, в яких вона проявляється, що, в свою чергу, дасть можливість підійти до виявлення конкретної міри відповідальності особистості. [1, с.115]. Нарешті, саме Л.І. Дементій вперше була зроблена спроба визначення поняття міри відповідальності. Під такою автор розуміє «кількість» відповідальності, яку особистість бере на себе в різних життєвих сферах і ситуаціях. Під кількістю відповідальності мається на увазі кількість ситуацій, за які особистість готова нести відповідальність. Однак слід зазначити, що категорія міри включає в себе не тільки кількісний показник, а й якісну складову. У зв'язку з цим, ми переконані, що міра відповідальності є нерозривно пов'язана єдністю кількісної представленості тих життєвих сфер і ситуацій, в яких особистість бере на себе відповідальність, і якісного її прояву в цих сферах і ситуаціях.

Кількісне вираження відповідальності ми знаходимо в роботі К.Муздибаєва, де міра відповідальності, по суті, зводиться до її ступеня. В рамках розуміння міри відповідальності важливо звернутися до розглянутої К. Муздибаєвим часової перспективи поняття відповідальності. Виділяючи ретроспективний і перспективний аспекти відповідальності, він вказує ще й на те, що особистість несе відповідальність не тільки за обране, а й за відкинуте, нереалізоване нею. Дане положення перегукується з ідеєю С.Л.Рубінштейна про відповідальність як за скоєне, так і за втрачене[6, с.167].

Що ж до безпосереднього вживання К. Муздибаєвим терміна «міра відповідальності», ми знаходимо спробу змістовного визначення даного терміну. Автор виступає проти зведення міри до направленості вчинку, до боротьби мотивів, до стану особистості, стверджуючи, що відповідальність (і, отже, її міра) є результат інтеграції всіх психічних функцій особистості.

При розгляді проблеми міри відповідальності особистості не можна не звернутися до т.зв. рольового підходу, в рамках якого відповідальність розуміється як набір рольових обов'язків особистості. У зв'язку з цим виділяються різні види обов'язків людини, на підставі яких будуються класифікації видів відповідальності. Такий погляд на відповідальність, незважаючи на деякі його обмеження, дозволяє охарактеризувати весь діапазон відповідальності особистості, що, в свою чергу, наближає до розуміння її заходів[8, с. 325].

В ряді психологічних робіт, в яких дослідники не звертаються безпосередньо до терміна «міра відповідальності», містяться, на наш погляд, деякі ідеї, значимі для розуміння і виявлення міри відповідальності особистості. Так, А.Л. Слобідським був виявлений взаємозв'язок рівня відповідальності і часу, що витрачається на різні види діяльності, що вимагають прояви відповідальності. Результати його експерименту навели на думку про існування «збірної» відповідальності, яка, в свою чергу, також може підвести до розуміння її міри[4, с.24].

С. Шварц, розглядаючи відповідальність з позиції моделі мотивації допомоги, вводить поняття «дифузія відповідальності». Під такою мається на увазі зменшення особистісної відповідальності за наявності інших людей в ситуації, що вимагає надання допомоги. А очевидним проявом і характеристикою відсутності відповідальності, на думку Л.І. Дементій, є феномен «покладання» відповідальності, коли відповідальними маються на увазі інші суб'єкти, а не сама людина. На наш погляд, терміни «дифузія відповідальності» і «покладання відповідальності» також можуть бути використані для опису міри відповідальності особистості [8, с.156].

Ставлення особистості до діяльності залежить від ступеня усвідомлення нею обов'язків і дієвого оволодіння способами їх реалізації. Цей висновок підтверджує доцільність вивчення проблеми професійної відповідальності особистості в контексті психології відносин.

Висновок. Результати проведеного дослідження дозволили сформулювати наступні висновки:

Проаналізовано та обґрунтовано у вітчизняній та зарубіжній психології різні підходи до дослідження відповідальності. У них розглянуті такі проблеми, як: співвідношення свободи і відповідальності; диференціація соціальної та особистісної відповідальності; відповідальність як моральна категорія; співвідношення внутрішнього і зовнішнього у відповідальності особистості; відповідальність з позицій каузальної атрибуції; розвиток і виховання відповідальності.

Розглянуто проблему міри відповідальності особистості. У зв'язку з цим видається необхідним більш ретельний феноменологічний аналіз міри відповідальності, а також визначення її особистісних і ситуаційних детермінант.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дементий Л. И. Типология ответственности и личностные условия ее реализации. Дисс. . канд. психол. наук. Людмила Ивановна Дементий. - Ташкент, 1990.

2. *Дорофеев Е.Д.* Внутригрупповая ответственность в условиях совместной деятельности / Дисс. канд. психол. наук / Е.Д. Дорофеев. – М., 1990.
3. *Кон И.С.* Выбор и ответственность. Моральный выбор/ Игорь Семенович. - М., 1980. – С.306-317.
4. *Муздыбаев К.* Психология ответственности / Куанышбек Муздыбаев. – Л.: Наука, 1983.
5. *Слободской А.Л.* О социально психологическом аспекте ответственности в деятельности специалиста.: Автореф. канд.психол. наук/ Л.А. Слободской. - Л., 1976.15 с.
6. *Сухинская Л. А.* Возложение принятие ответственности в условиях групповой деятельности /Лариса Андриановна Сухинская // Психологическая теория коллектива. М., 1979. -С. 94-104
7. *Табунов Н. Д.* К вопросу социальной ответственности в условиях групп новой деятельности человека /Николай Дмитриевич Табунов. //Сознание и личность. – М., 1998. – С. 244-259.
8. *Хелкама К.* Развитие атрибуции ответственности в онтогенезе / К.Хелкама // Проблемы психологии личности. – М., 1982. – С. 148-154.

Подано до редакції 07.09.12
